

УДК 37.091.2:811.163.41(497.1)“1918/11941”
323.1(497.1)

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina36-64633>

Оригинални научни рад

*Александра С. КОСТИЋ ТМУШИЋ**

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за српску књижевност и језик

*Милић С. ГАЉАК***

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИНТЕГРАЛНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО И ПОЛИТИКА НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У МЕЋУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918–1941)***

Апстракт: Овај рад испитује утицај идеологије интегралног југословенства на наставу српског, односно народног језика у школама међуратне Југославије (1918–1941). Рад се заснива на анализи наставних планова, програма и уџбеника. Циљ рада је да се покаже да је настава језика служила културном уједињавању, политичком усмеравању ученика и изградњи државне лојалности. Анализа нормативних докумената, читанки и приручника показује да је школа у међуратном периоду истовремено имала образовну и идеолошку улогу. То се посебно види у промовисању идеје о „једном народном језику“, заједничкој књижевној традицији и моделима пожељне националне припадности. Применом анализе садржаја, рад повезује историјску реконструкцију школске политике са социолингвистичким и педагошким увидима и показује како је настава језика доприносила изградњи националног јединства. Постављен у шири контекст европске језичке политике и државотворне педагогије, рад приказује образовање као простор у којем се преплићу културне, идеолошке и политичке стратегије модерних држава.

Кључне речи: настава српског језика, језичка идеологија, интегрално југословенство, школска политика, уџбеничка анализа, међуратна Југославија.

УВОД

Период између два светска рата једно је од најсложенијих времена у историји југословенских народа. Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца основано је 1918. године. Тада је започет и шири државни пројекат. Циљ пројекта био је повезивање

* ORCID 0000-0002-1040-7483, aleksandra.kostic.tmusic@pr.ac.rs

** ORCID 0009-0000-5527-9617, mitargaljak@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

различитих језичких традиција у заједнички оквир. У том процесу школа је имала важну улогу. У школи су се градиле нове друштвене вредности и заједнички идентитет, док је настава језика била је важан простор за преношење идеологије и темељ културног јединства.

Централно питање рада гласи: „Како је идеологија интегралног југословенства заснована на концепту 'троименог народа' утицала на конципирање и функцију наставе српског/народног језика у међуратном школству?“. Настава језика може се посматрати као важан инструмент симболичке моћи. Путем наставе језика држава је преносила своје представе о заједничком идентитету. Полазна хипотеза рада је да је настава српског/народног језика била значајан носилац идеологије интегралног југословенства. Кроз језичка правила, избор текстова и дефинисане васпитне и образовне циљеве, школа је могла да обликује пожељан модел културне и државне припадности. Због тога је важна анализа наставних програма и уџбеника. Школа није имала искључиво образовну улогу, већ је у значајној мери имала и идеолошку функцију. Циљ рада је да покаже како су програми и уџбеници градили представу о „заједничком језику“ и јединству, у складу са државном идеологијом.

Методолошки, рад се заснива на квалитативној анализи садржаја наставних програма, уџбеника и приручника које је издавало Министарство просвете. Анализа обухвата четири аспекта. Први је избор аутора и текстова. Други се односи на језичке и националне ознаке у уџбеницима. Трећи аспект испитује на који начин уџбеници педагошки обликују ученика. Четврти разматра како се у наставним материјалима представља идеја заједничке традиције и језичког јединства. Поред тога, наставни материјал је упоређен са европским примерима државотворне педагогије, као што су Италија и Француска. Новина рада је у томе да спаја области које се проучавају одвојено: језичку идеологију, школску политику и уџбеничку праксу. Рад се труди да покаже да се југословенска идеологија најјасније манифестује у споју те три области. Тиме се ствара основа за целовито схватање улоге наставе језика у изградњи културног и државног идентитета у међуратној Југославији.

Рад је организован у две целине. У првом делу разматрају се околности у којима се у међуратном периоду обликовала језичка и државна политика, као и идеје које су утицале на стварање концепта интегралног југословенства. Други део посвећен је настави: ту се прегледају програмски документи и уџбеници како би се видело на који начин је настава српског, односно народног језика учествовала у формирању осећаја културног и државног јединства.

ИДЕОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА НАСТАВЕ ЈЕЗИКА И ЕВРОПСКИ КОНТЕКСТ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ

Настава језика је у бројним европским државама била важан део ширих државних стратегија. Рут Вудак истиче да језичке идеологије у настави утичу на обликовање друштвених хијерархија (Wodak 2012: 220–221). Томас Риченто (Ricento 2000: 3–5) и Роберт Филипсон (Phillipson 1992: 47–49) истичу повезаност

језичких политика и структура моћи. Језичке политике често служе очувању институционалне надмоћи. Ови увиди пружају оквир за разумевање европских примера у којима је настава језика имала државотворну улогу.

Савремена истраживања показују да се језичке идеологије не стварају само кроз институције, већ и кроз језичке изборе појединаца. Начин на који говорници доживљавају свој језик може утицати на то који ће варијетети бити доминантни (Rosillo-Rodes et al. 2023). Џејмс Милрој указује да заједнице које негују свест о „стандардном језику” функционишу у оквиру идеологије језичког униформитета. У том оквиру један варијетет постаје легитиман и исправан, док се остали третирају као одступања од норме (Milroy 2006: 133–134). Овај оквир је значајан за југословенски случај, јер показује да је свака политика језичког уједињавања неизбежно идеолошка.

У савременом друштву језичка идеологија више није само збирка ставова о језику, данас се она посматра много шире. Сматра се алатом који помаже да се разуме како се језичке навике, друштвене вредности и институционалне праксе међусобно прожимају и преплићу. Кетрин Вулард и Бамби Шифелин истичу да језичке идеологије делују као механизми који повезују културне образце и институционалну праксу. По њиховом мишљењу, језик је место и простор где се стварају, одржавају и препознају односи моћи (Woolard, Schieffelin 1994: 55–56). Овај приступ посебно је важан за југословенски случај, где је језичко уједињавање било превасходно идеолошко, а тек потом лингвистичко питање. Џилијан Кавано додаје да се језичке идеологије не формирају само у институцијама. Оне се формирају и кроз свакодневну комуникацију (Cavanaugh 2020: 52). Настава језика је пре увођења идеологије југословенства имала махом културно-педагошку улогу. Таква улога била је заснована на народнопоетском наслеђу (Гавриловић 1922: 610).

Током периода Треће републике у Француској школа је играла кључну улогу у једначавању језика и јачању грађанске лојалности (Weber 1976: 313–314). Сличан процес одвијао се и у Италији после уједињења. Језичка политика била је усмерена на ширење стандардног италијанског. Школа и учбеници су били главна средства за спровођење тог циља (De Mauro 1991: 127). Из ових примера се може видети да је језичка настава често била и средство политичких уједињења. Тако се и југословенски модел ослањао на традицију државотворне педагогије, и тежио је да јединство изгради без потпуног језичког усклађивања. Тиме је језичка настава добила јасну идеолошку осетљивост.

ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКИ И ОБРАЗОВНИ ОКВИР ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)

Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца основано је 1. децембра 1918. године (Радаковић 2016: 12). У новој држави све више јача идеја *интегралног југословенства*, посебно након усвајања Видовданског устава 1921. године. За нову државу Срби, Хрвати и Словенци чине један заједнички, „троимени” народ (Ђорђевић 2021: 28). Након стварања нове државе јавља се настојање да се ученицима

кроз школу пренесу заједничке вредности (Мушкић Поповић 2024: 462). Шестог јануара 1929. године краљ Александар I Карађорђевић увео је диктатуру, са намером да ојача национално јединство (Петровић и др. 2019: 271–272). Трећег октобра 1929. године усвојен је закон којим је држава преименована у Краљевину Југославију (Добривојевић 2008: 113–117).

Државна идеологија утиче и на то да школство добија изразиту културну и политичку функцију. Школа постаје један од главних алата идеолошке интеграције (Човић 2023: 53). Након што је краљ Александар 1929. године прогласио интегрално југословенство као званичну идеологију, школа је добила задатак да ту идеју активно преноси кроз наставу (Радаковић 2016: 30–35). Процес уједначавања наставних планова почео је још 1919. године. „Привременим” наставним програмом из 1927. године језик наставе одређује се као „српскохрватски и словеначки” (Димић 1997: 120–121). Наставни планови и наставна литература имали су јасно постављен васпитни циљ. Њихов циљ био је формирање ученика који прихватају југословенску идеју (Димић 1997: 120–121; Ђорђевић 1958: 78). Закон о народним школама усвојен 1929. године имао је јасну идеолошку сврху. Задатак народних школа био је да пружи опште образовање, али и да ученике обликују у духу националног јединства.¹

Језичка политика није била усмерена само на Србију. Настојало се да се језичко уједначавање оствари на целој територији Краљевине, што се види и на примеру хрватског језика. Након 1918. године државне власти покушавале су да регулишу језичка правила. То је на простору Хрватске доводило до потискивања регионалних језичких норми у корист централизоване норме (Каретановић 2018: 89–90). Ово може указивати на то да је језичка политика била усмерена у правцу јачања државне идеологије.

Сличне тенденције биле су присутне и у средњим школама. Држава је и у средњем образовању у овом периоду покушавала да спроведе централизацију и идеолошко уједначавање (Кољанин 2014: 70–75). Нови Закон о средњим школама предвиђа да средње школе треба да ученицима пружи опште и стручно образовање. Задатак школа је и да ученицима пружи и морално и национално васпитање које је у духу политичког и државног јединства.²

Кључно питање овог рада јесте на који су начин наставни планови и уџбеници српског/народног језика обликовали концепт интегралног југословенства. У наставку следи анализа наставног и уџбеничког материјала.

НАСТАВА СРПСКОГ (НАРОДНОГ) ЈЕЗИКА У СРБИЈИ У ФУНКЦИЈИ ИДЕОЛОГИЈЕ

У овом делу рада покушаћемо да објаснимо како школа утиче на друштвене вредности. Да бисмо то увидели, потребно је да објаснимо како се идеологија и образовање међусобно прожимају. То је посебно видљиво у Краљевини СХС/Југославији.

1 „Закон о народним школама”, *Просветни гласник* 12/1929, 1109.

2 „Закон о средњим школама”, *Просветни гласник* 9/1929, 683–684.

Идеологија као систем уверења који обликује друштвени поредак најуспешније се преноси кроз језик. Зато промене у идејним парадигмама обично прате и промене у језичкој пракси и наставним приступима (Костић Тмушић, Ђукић 2021: 807). Јован Ђорђевић истиче да се кроз предмете у школи морају систематски преносити културне и духовне вредности које чине основу националног идентитета (Поповић, Рашковић 2023: 453).

Кавано наглашава да језик може бити алат политичке мобилизације (Cavanaugh 2020: 53). У том оквиру идеологија југословенства довела је до преименовања назива предмета. Тако је предмет „српски језик” променио назив у „српскохрватскословеначки”.³ Сама промена назива предмета упућује на то да су просветне власти исказивале потребу за државним јединством и заједничким идентитетом. Идеја о заједничкој држави и идентитету посебно је утицала на наставу у основним школама. Као најзначајнији циљеви наставе издвајали су се језички развој, неговање јединства и лојалности држави (Димић 1997: 134–135).

Просветне власти су у значајном делу овог периода користиле језичку наставу за постизање државних идеолошких циљева. Тако су уџбеници промовисали традицију и родољубље. У њима су нашли место текстови о страдањима у Првом светском рату, као што је Бојићева „Плава гробница” (Станковић Шошо 2016: 351–352). Таквим текстовима настојало се да се ученици емоционално обликују као носиоци идеје државног јединства (Димић 1997: 140). На тај начин настава језика може се сагледати као средство културне интеграције и политичке социјализације.

НАРОДНЕ (ОСНОВНЕ) ШКОЛЕ

У овом делу рада представићемо наставне планове и програме за основно образовање усвојене од стране Министарства просвете. Наставни план из школске 1920/21. године у основи је преузео план из 1899. године. Ипак, нови план је прилагођен специфичним потребама државе. У наставном плану предмети од значаја за државу имају важну улогу (Човић 2023: 64) и тако школа постаје не само образовна већ и установа културног идентитета. Након уједињења држава је тежила да уведе јединствени наставни програм (Исић 2005: 43–45).

У школама тог времена настава матерњег језика није била само место за учење граматике и књижевности већ се од ње се очекивало и да помогне деци да стекну неку општу представу о култури југословенске средине у којој живе (Јовановић 1923: 289–291). Већ током првих година после уједињења овај предмет полако почиње да носи и идеолошки терет: кроз избор текстова и начин тумачења очекивало се да ученици усвоје вредности које је држава подстицала.

Године 1926. Министарство просвете донело је нови наставни план за основне школе у Краљевини. Уз то је први пут прописан заједнички програм за прва четири разреда, како би се школе усмериле ка истим наставним садржајима.

3 „Закон о народним школама”, *Просветни гласник* 12/1929, 1118.

Језик наставе се у овом наставном програму назива *српскохрватскословеначки*. Тај назив може упућивати на идеолошку поруку, поруку тежње ка државном и културном јединству „троименог народа”. Највећи недељни фонд часова имао је управо предмет српскохрватскословеначки језик, и то по седам часова у сва четири разреда. Српскохрватскословеначки језик је у прва четири разреда имао трећину укупног фонда часова (28 часова). Овакав фонд часова може се тумачити као показатељ идеолошке улоге наставе језика. Поред наставе језика, ученици су имали и по један час лепог писања, што говори о важности да се код ученика развија и естетски карактер.⁴ Настава језика сматрана је важним начином за идеолошко обликовање ученика.

Законом о народним школама из 1929. године уведено је осмогодишње школовање подељено у два циклуса. Овим прописом образовање добија идеолошки карактер (Исић 2005: 48). Наставни план из 1933. године обухвата 14 предмета. Од посебног значаја је национална група предмета, и њу чине народни језик, историја и географија (Човић 2023: 70).

Привремени план за више народне школе донет је 1932. године. У мушким и женским школама настава народног језика се изводила у сва четири разреда са три до четири часа недељно.⁵ Већина програма за предмет народни језик посвећена је читању и рецитовању. Садржаји из предмета народни језик упознавали су ученике са суштином народног језика и књижевности. О томе говори и избор аутора, као што су Доситеј, Вук, Гај, Крањчевић, Мажуранић, Његош, Цанкар, Шантић и др. Овакав избор аутора може указивати на намеру да ученици стекну знања о југословенској култури. Програмом се предвиђа и да у читанкама за четврти разред ученици буду упознати и са чланцима о државном уређењу и законодавству.⁶ Управо овај последњи део у наставном програму може се тумачити као показатељ намере државе да идеолошки обликује ученике.

Настава народног језика у наставном плану за основне школе из 1933. године обухвата скоро трећину недељног фонда часова. Наставни програм народног језика обухвата пет циљева. Од ученика се очекује да разумеју књижевни језик и да науче да читају и пишу. Пети циљ је важан јер истиче „развијање у ученику свести о народном јединству и народном поносу”. Овај циљ има изражену идеолошку димензију. Настава народног језика у овом наставном плану и програму има дво-струку функцију. Са једне стране, ту је педагошка и културна улога усмерена ка описмењавању и неговању културе читања. Са друге стране, постоји и идеолошка улога, чији је циљ да се путем језика као симбола идентитета обликују ученици у духу „народног јединства”.⁷

4 „Наставни план за I, II, III и IV разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Просвејини гласник* 8/1926, 266.

5 „Привремени наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији”, *Просвејини гласник* 8/1932, 798–799.

6 „Привремени наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији”, *Просвејини гласник* 8/1932, 804–805.

7 „Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији”, *Просвејини гласник* 7/1933, 703–706.

Табела 1. Фонд часова народног језика у основним школама у Краљевини СХС/Југославији (1918–1941):⁸

<i>Година / документи</i>	<i>Фонд часова народној/српскохрватскословеначкој језика</i>	<i>Идеолошко-педагошке напомене</i>
1920/21 – наставни план за основну школу (I–IV)	преузет модел из 1899.	Национални предмети у фокусу; школа као културно-идентитетска институција.
1926 – јединствени наставни план за основну школу	7+7+7+7 = 28 часова недељно	Највећи недељни фонд; језик као централно средство културног и државног уједињења („троимени народ”).
1932 – привремени наставни план за више народне школе	мушке школе: 3, 3, 3, 4 часа женске школе: 4, 4, 4, 4 часа	Избор аутора (Доситеј, Гај, Крањчевић...) гради југословенску културну заједницу.
1933 – наставни план за основну и вишу народну школу	Приближно 1/3 укупног недељног фонда (10, 9, 6, 5)	Језик централни у „националној групи”; циљ: развијање свести о „народном јединству и поносу”.

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

У периоду између два светска рата на територији наше државе постојале су гимназије, грађанске, стручне и више народне школе. У тим типовима школа ученици су могли да наставе своје школовање (Човић 2023: 84). Просветне власти тежиле су да уреде и систем средњег школства. Власт је тежила да уведе јединствене наставне планове и програме за све типове средњих школа на целој територији Краљевине.

Гимназије. Гимназије су у међуратном периоду имале посебно место у школском систему, јер су управо у њима ученици стицали образовање неопходно за упис на универзитетске студије (Максимовић 2021: 202). У наставним плановима у међуратном периоду појављују се нови називи предмета. Предмет српски језик мења назив у „српскохрватскословеначки језик”, али је и историја добила нови назив па се предмет називао „Историја Срба, Хрвата и Словенаца”. Ове промене назива предмета одражавале су званичне државне ставове (Човић 2023: 66). Српскохрватски језик је у класичној гимназији имао укупан фонд од 31 часа недељно од првог до осмог разреда. У реалној гимназији овај предмет је био заступљен са 35 часова, а у реалкама са укупно 30 часова недељно.⁹

8 Ауторска синтеза према наставним плановима у *Просветни ђласник* (1926–1933), Закону о народним школама (1929), Човић (2023) и Исић (2005).

9 „Нови наставни план у реалкама, реалним гимназијама и класичним гимназијама”, *Просветни ђласник* 3–4/1927, 153–154.

Привремени наставни план за више разреде реалних гимназија усвојен је 1927. године. Према том плану, народни језик је имао четири часа недељно у сваком од разреда. Циљ наставе народног језика је био усмерен ка развијању љубави према народном језику, народној књижи и духовном животу. У наставном програму су се нашли аутори из свих југословенских крајева. Програм у петом разреду предвиђа учење епских и лирских текстова из Србије и Хрватске (нпр. *Женидба Максима Црнојевића*, *Росиство Јанковић Симојана*, *Сирахињић Бан*, *Мажуранићева Смрти Смаилица Ченића*).¹⁰

Наставни програм у шестом разреду чинила су дела старе српске и хрватске књижевности, биографска и хагиографска дела (Доментијан, Теодосије, Св. Сава, Константин). Програм су чинила и дела приморских и покрајинских аутора (Држић, Гундулић, Менчетић, Марулић). У седмом разреду изучавала се књижевност XVIII и XIX века, са ауторима као што су Доситеј, Вук, Копитар, Мажуранић, Левстик и Прешерн. Избором аутора се истицала идеја културног јединства. У осмом разреду ученици усвајају дела реализма и модерне (Марковић, Игњатовић, Назор, Глишић, Жупанчић). Програм за осми разред чине и дела научне прозе и беседништва (Новаковић, Руварац, Штрекељ, Јагић).¹¹ По наставном плану из 1930. године, предмет српскохрватски језик се учио четири часа недељно у сва четири разреда (Михајловић 2013: 41).

Средње сѝручне школе. Опоравак привреде након Првог светског рата ослањао се на кадар из стручних школа. Грађанске школе чиниле су нижи степен средњег образовања. Основане су ради растерећења гимназија (Човић 2023: 98–99). Према *Привременом наставном плану* за средње школе из 1925. године, народни језик се у трећем и четвртном разреду изучавао са четири часа недељно. Ученици су анализирали дела родољубивих песника (В. Илић, Ј. Ј. Змај, Б. Радичевић, Т. Алауповић). Поред тога, учили су и прозу из народног живота (Ј. Веселиновић, М. Глишић, Ђ. Јакшић). Програм за трећи разред обухватао је и основе народне књижевности, знања о глагољници, ћирилици и Вуковој реформи.¹²

Наставни план из 1926. године укида наставу на језицима мањина. Планом се повећава број часова националне групе предмета (Човић 2023: 100). Повећан број часова националне групе предмета део је идеолошког државног пројекта интегралног југословенства. Настава српскохрватскословеначког језика је по плану имала деветнаест часова, по пет у прва три и четири у четвртном разреду. Матерњи језик је имао убедљиво највише часова од свих 17 предмета. То говори о значају матерњег језика у средњим школама.¹³

10 „Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Просвјетни гласник* 8/1927, 426–432.

11 „Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Просвјетни гласник* 8/1927, 432–434.

12 „Наставни план за трећи и четврти разред средњих школа”, *Просвјетни гласник* 1–2/1926, 40–51.

13 Подаци о броју часова засновани су на документу: „Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Просвјетни гласник* 8/1926, 268.

Табела 2. Фонд часова и идеолошке карактеристике наставе народног језика у средњим школама (1918–1941)¹⁴

<i>Година / документи</i>	<i>Фонд часова народној/српскохрватској језика</i>	<i>Идеолошко-педагошке најомене</i>
1927 – наставни планови за гимназије и реалке	Класична: 31 час укупно (I–VIII), реална: 35 часова укупно, реалка: 30 часова	Циљ: опште образовање + грађанско васпитање у духу јединства; језик као оса културне интеграције
1927/28 – Привремени наставни план за више разреде реалних гимназија	4 часа недељно	Корпус аутора представљен као заједничко јужнословенско наслеђе.
1930 – Наставни план за гимназије	4 часа недељно	Циљ: формирање југословенске националне свести
1925 – привремени наставни план за грађанске школе	4 часа недељно у III–IV разреду	Избор аутора (В. Илић, Змај, Глишић...) у функцији родољубивог образовања.
1926 – наставни план за стручне школе	Укупно 19 часова	Укидање наставе језика мањина; централна улога језика у идеолошкој изградњи „народног јединства”.

УДБЕНИЦИ ЗА ОСНОВНЕ И СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

У овом делу рада говоримо о томе како су уџбеници били средство за ширење југословенске идеологије у Краљевини СХС/Југославији. О избору уџбеника одлучивао је Главни просветни савет. Водећи задатак Главног просветног савета био је да уједначи уџбенике на целој територији Краљевине (Радаковић 2016: 28–32).

Државне и просветне власти тежиле су да се централизује питање уџбеника. Сходно томе, школа је постала инструмент културне интеграције. Иако се тежило ка уједначавању, настава народног језика задржала је неке регионалне посебности. То се види и по избору уџбеника и у Србији. Тако у нижим разредима доминирају Шевићеве *Српске чииџанке* (књ. I–IV) и Ивковићеве/Стојановићеве граматике. У вишим разредима се уводе синтаксички приручници (Лалевић, *Синџакса српској језика*; Живановић, *Основи синџаксе српскохрватској језика*). У Србији су коришћени и књижевни приручници. Неки од њих су Скерлићева *Историја нове српске књижевности* и Поповићев *Прељед српске/Југословенске књижевности*. Као књижевни приручник користио се и Водников *Pregled hrvatske i srpske književnosti i ogledima*. За правописне и граматичке вежбе као уџбеник се користио Белићев *Правопис*

14 Ауторска синтеза према: Човић (2023); Михајловић (2013); *Просветни гласник* (1927); Закон о средњим школама (1929); наставним плановима за гимназије и грађанске школе (1920–1927).

српско-хрватској књижевној језика. Поред тога, као важан уџбеник у настави граматице присутан је Маретићев уџбеник *Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*.¹⁵ Из овог примера може се увидети да избор градива у многим случајевима није био потпуно неутралан, већ је могао имати и идеолошку функцију. Комбиновањем аутора из различитих традиција градила се слика заједничке културе. Ипак, српска књижевност задржала је доминантну улогу.

У уводним лекцијама *Читанке за први разред основних школа у Краљевини Југославији* успостављају се јасна правила школског понашања. Уредност, дисциплина и послушност дефинишу се као темељне врлине. Текстови „Пет слова”, „Књига и игра”, „Иво, Иво!” и „Ђак” обликују модел „идеалног ђака” – вредног, радног и послушног, прилагођеног улози дисциплинованог поданика Краљевине Југославије (Ћајковас и др. 1938: 3–6). У завршним лекцијама Југославија се представља као заједничка домовина „троименог народа”. Краљ Петар II Карађорђевић се описује као „глава домовине”. На тај начин се читанка може тумачити као средство ране идеолошке социјализације у духу интегралног југословенства. О пропагандном јединству три народа говори се и на крају ове читанке, у песми *Наш вијенац* (Ћајковас и др. 1938: 50–53).

Уџбеник *Читанка из књижевних сјајина старословенских, хрватских и српских* за VII и VIII разред (Šurmin, Bosanac 1923) један је од најзначајнијих примера међуратне уџбеничке политике. Већ сам наслов, у којем се заједно помињу „старословенске, хрватске и српске” књижевне старине, указује на намеру аутора да стару књижевност прикаже као део шире, континуиране традиције која обједињује различите јужнословенске културне токове. Структура уџбеника то додатно потврђује. Избор текстова открива да је уџбеник конципиран као средство симболичке интеграције. У једну школску синтезу уједињени су старословенски споменици, хрватска глагољска књижевност и српска ћиријска баштина. Посебно место има увод посвећен Светој браћи Ђирилу и Методију и почецима словенског писма, који су представљени као заједнички духовни темељ југословенских народа (Šurmin, Bosanac 1923: III–IX). Тако читанка не нуди само преглед старе књижевности, већ је организује као интегрисану целину.

Недоследност уџбеничке политике посебно се уочава на примеру *Читанке за III разред* (Протић, Стојановић 1912). Иако је после 1918. била очекивана дубља ревизија наставе, издање из 1922. донело је само козметичку промену. Наслов „Из српске прошлости” замењен је формулом „Наша прошлост”. Садржај уџбеника остао је искључиво српски (Мирковић 1980: 107–110). То показује да је процес промене уџбеничке политике текао споро.

У средњим школама тог периода најчешће су се користиле читанке Милана Шевића, које су дуго остале један од главних извора за наставу књижевности. У тим читанкама су главне теме усмерене ка српској књижевној традицији и епској поезији која је у то време имала важну васпитну улогу. У првом разреду наставни

15 За преглед уџбеника по разредима видети: „Списак уџбеника који се могу употребљавати у свима средњим, грађанским и стручним школама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, *Просветни преглед* 6–7/1924, 109–112.

програм је предвиђао упознавање ученика са садржајима који су везани за Косовску битку и српске народне јунаке. У другом разреду су се училе историјско-поучне песме које негују национална осећања („Цар Лазар и царица Милица”, „Смрт Марка Краљевића”, „Диоба Јакшића”, „Женидба Милића барјактара”, „Марко Краљевић и соко”, „Пропаст царства српскога” и др.). Шевићеве читанке из разреда у разред биле су конципиране на сличан начин, највише су биле заступљене песме, приповетке, приче из народног живота и народних обичаја, предања и повеснице (Колаковић 2007: 153–158).

Идеолошка природа ових садржаја још је јаснија када се види унутрашњост уџбеника. Структура уџбеника показује да је језичка настава у великој мери била ослоњена на православну и сеоско-патријархалну традицију. Велики делови уџбеника посвећени су празницима, као што су „Васкрс” или „Заветина”. На тај начин је православни календар представљен као нешто природно и подразумевано у оквиру националног живота. Оваква организација садржаја код ученика може стварати утисак да је српски језик повезан са традицијом и православном вером. Тако се код ученика обликују и верске представе о националном идентитету (Шевић 1911: 26–30). У оквиру поглавља „Народни живот и обичаји” ученицима се представља и начин на који се славио Божић у Шумадији. Тек се у делу под називом „Живот старих Јужних Словена” говори о заједничкој традицији југословенских народа, али и ово поглавље обилује српском историјом и то највише периодом династије Немањића (Шевић 1911: 33–41).

Након уједињења, Шевић у читанке уводи „Додатак” где формално укључује хрватске и словеначке ауторе. Поред доминантног броја српских књижевних дела, у њима се налазе и песме и приповетке из збирки И. Ф. Јукића и М. бега Капетановића Љубушака. То указује на настојање да се школска лектира прошири и да обухвати цео југословенски простор (Колаковић 2015: 120–125). Иако је идеологија интегралног југословенства тежила да се наставни садржаји уједначе, текстови у Шевићевим читанкама остали су доминантно српски.

Сличан идејни оквир за југословенску књижевност присутан је и у Скерлићевој *Историји нове српске књижевности* из 1914. године. Скерлићево дело представља књижевност као врхунац јединства југословенских народа гледано кроз језик, културу и духовност. Писци из Србије и Хрватске, по Скерлићу, користе заједнички језик (Скерлић 1914: 19–31). Скерлић у другом делу књиге истиче сарадњу писаца из Србије и Хрватске. Сарадња између писаца се огледа и у издавању дела *Хрвајско-српски алманах* (Скерлић 1914: 353).

Павле Поповић у књизи *Југословенска књижевност* из 1918. године представља целокупну југословенску књижевност. Већ у уводном делу књиге Поповић истиче да југословенска књижевност вуче порекло још од 9. века, од када су Ћирило и Методије прве црквене књиге превели на старословенски језик (Роровић 1918: 1). Пред крај књиге Поповић посвећује пажњу југословенској поезији. Истиче Јована Дучића, Милана Ракића и Алексу Шантића из Србије. Од књижевника који пишу латиницом Поповић истиче Миховила Николића, Владимира Видрића и Владимира Назора (Роровић 1918: 128–136). Ученици ће се кроз ову књигу упознати са свим плодноносним писцима са простора целе југословенске државе.

Посебно место у анализи уџбеника заузима *Правовис српскохрватској књижевної језика* Александра Белића из 1934. године.¹⁶ Сам наслов и увод под називом „Азбука” показују да се иза правописних правила крије и одређена идеолошка порука. Белић наглашава да се код нас користе два писма: ћирилица у Вуковом облику и латиница коју је у наш језички простор увео Људевит Гај (Белић 1934: 1–7). Иако на први поглед делује као строго техничка напомена, овај податак има и дубље значење: представља симболички гест уједињавања различитих културних традиција.

Станојевић и Стефановић су своје читанке заснивали на идеји југословенске културне заједнице и потреби стварања национално оријентисане лектире. У избору поезије доминирају лирске и епске песме из Вукових збирки. У прози се истичу мотиви патриотизма и родољубља (нпр. Марко Краљевић, Косовско јунаштво – Колаковић 2015: 148–152). Мотиви патриотизма и родољубља су циљано истицани у овим читанкама, како би се те вредности на систематски начин преносиле ученицима. Тако конципиране читанке нису имале само информативну улогу, већ су служиле као средство педагошког и идеолошког обликовања, настојећи да ученицима пренесу јасно профилисан модел националне културе.

У *Чишњаци за IV разред средњих школа* види се настојање да се ученицима понуди шири преглед књижевности који би обухватио простор целе Краљевине. То се најбоље примећује у начину на који су уређена поглавља. У одељку под насловом „Сећање на велике људе” налазе се текстови Доситеја Обрадовића, Петра Петровића Његоша и Лазе Лазаревића, док су у делу „Из нашег живота и историје” заступљени аутори попут Љубомира Ненадовића, Алексе Шантића, Јована Цвијића и Јанка Веселиновића. Поред њих, у читанку су укључени и хрватски и словеначки писци, међу којима су Иван Мажуранић, Антон Мелик и Стјепан Милетић. Иако се не може рећи да је избор у потпуности уједначен, сама чишњеница да су у један школски уџбеник ушле различите традиције показује да је постојала барем намера да се наставна грађа прошири изван уобичајеног српског корпуса (Вуковић 1928: 252–254).

Пред сам рат почињу да се појављују и читанке у којима је много видљивији труд да се наставни материјал распореди тако да обухвати различите делове Краљевине. *Српскохрватска чишњанка за друшћ разред* из 1938. године представља један од јаснијих примера тог помака. У њој су текстови груписани у тематске целине, на пример „Кроз нашу земљу” или „О нашим људима”, па ученици на једном месту добијају сусрет и са народним песмама и са краћим прозним текстовима који потичу из Србије, Хрватске и Словеније. Управо такав избор утиче на то да читав уџбеник делује разноврсније и показује да је постојала намера да се књижевност представи као нешто што припада заједничком простору (Колаковић 2015: 241–242).

Када се погледају уџбеници коришћени у школама Краљевине Југославије, види се да су имали улогу која је прелазила оквир редовне наставе. Многи од њих били су усмерени ка томе да прикажу државу као културну целину и да ученике

16 По препоруци Главног просветног савета (Сбр. 86 од 22. I 1934), министар просвете одобрио је употребу ове књиге као помоћног школског приручника у свим средњим и стручним школама.

постепено уведу у идеју југословенског јединства. Иако је у бројним читанкама и даље доминирала српска књижевност, поједини уџбеници укључивали су и ауторе из других крајева државе, чиме се настојало да се истакне блискост различитих традиција. Због тога се може рећи да су уџбеници постали једно од средстава путем којих је школа учествовала у обликовању културних и идеолошких оквира интегралног југословенства.

ЗАКЉУЧАК

Школа је у међуратној Краљевини СХС/Југославији била једно од кључних места где се обликовала идеологија интегралног југословенства. У процесу идеолошког обликовања, настава српског/народног језика имала је посебну улогу. Она није служила само да описмени ученика. Била је и важно средство културног повезивања и јачања државног пројекта. Анализа наставних планова, програма и уџбеника указује на тежњу државе да кроз идеју о „једном народном језику” настоји да институционализује заједнички идентитет и политичко јединство. Све то упућује на то да су језички стандарди тог периода били прожети ширим идеолошким циљевима.

Анализа уџбеника указује да је у међуратном периоду настава језика у значајној мери имала изразито идеолошку улогу. Вредности као што су патриотизам, културна блискост и лојалност држави нису се подразумевале саме по себи. Напротив, оне су се у великој мери систематски уграђивале у наставу. Ове вредности преносиле су се кроз пажљиво одабране текстове, кроз начин на који су текстови тумачени, али и кроз уводне напомене у уџбеницима и методичка упутства. Тако је школски материјал постао важно место симболичког образовања. У том простору су се језичка правила, књижевна традиција и државна идеологија сливали у јединствен културни оквир. Због тога настава језика није имала само задатак да описмени ученика. Она је истовремено служила да обликује пожељне вредности и уверења.

У истраживању је примењен интердисциплинарни приступ. Тај приступ спаја три области: историјску анализу школске политике, разматрање језичке идеологије у ширем друштвеном контексту и анализу уџбеника. Такав приступ омогућио је потпунији увид у то како је школа учествовала у изградњи културног и државног идентитета. Управо на раскршћу ових области најјасније се види да промене у настави језика нису произлазиле само из дидактичких или методичких потреба. Оне су одражавале и дубље политичке и културне намере државе. Те намере тежиле су да језик поставе као темељ замишљене заједнице и као средство учвршћивања заједничког идентитета.

Научни допринос рада огледа се у упоредном читању нормативних докумената, наставних планова и уџбеника, што омогућава јасније сагледавање образовне политике југословенске државе у међуратном периоду. У домаћој литератури ретко се паралелно анализирају прописани програми и њихова стварна уџбеничка реализација, па овај рад настоји да управо ту везу учини видљивијом. У исто време студија показује да је настава језика у међуратној Југославији била један од највидљивијих начина на који је држава обликовала симболички простор

културне припадности. Иако се у овом раду анализирају пре свега нормативни документи и уџбеници, истраживање упућује на потребу да се у будућим студијама укључи шири спектар извора. То би могли да буду школски дневници, записници и извештаји наставника. Такви извори могли би да понуде увид у стварну наставну праксу, која се неретко разликује од прописаног.

Закључци рада могу бити корисни и ван међуратног контекста. Подсећају да настава језика, чак и када нема изразито идеолошки тон, увек носи одређена значења и вредности које школа преноси. Зато резултати могу послужити као полазиште за разматрање савремених образовних политика, нарочито у друштвима са више културних или језичких група.

ИЗВОРИ

- „Списак уџбеника који се могу употребљавати у свима средњим, грађанским и стручним школама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”: *Просвејтни гласник*, бр. 6–7/1924, 109–123.
- „Наставни план за трећи и четврти разред средњих школа”: *Просвејтни гласник*, бр. 1–2/1926, 40–51.
- „Наставни план за I, II, III и IV разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”: *Просвејтни гласник*, бр. 8/1926, 266.
- „Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”: *Просвејтни гласник*, бр. 8/1926, 268.
- „Нови наставни план у реалкама, реалним гимназијама и класичним гимназијама”: *Просвејтни гласник*, бр. 3–4/1927, 153–154.
- „Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”: *Просвејтни гласник*, бр. 8/1927, 425–482.
- „Закон о средњим школама”: *Просвејтни гласник*, бр. 9/1929, 683–717.
- „Закон о народним школама од 5. децембра 1929. године, са изменама и допунама од 5. јула 1930. године”: *Просвејтни гласник*, бр. 12/1929, 1109–1164.
- „Привремени наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији”: *Просвејтни гласник*, бр. 8/1932, 798–801.
- „Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији”: *Просвејтни гласник*, бр. 7/1933, 703–725.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1934: Александар Белић. *Правовис српскохрватској књижевној језика: према правописима Министарства просвете*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће ГЕЦА КОИ А. Д. <<http://elibrary.matf.bg.ac.rs/handle/123456789/4018?show=full>>. [25. 12. 2025].
- Weber 1976: Eugen Weber. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.
- Wodak 2012: Ruth Wodak. “Language, power and identity”. *Language Teaching*, 45(2), 215–233. <<https://doi.org/10.1017/S0261444811000048>>. [25. 12. 2025].
- Woolard, Schieffelin 1994: Kathryn A. Woolard, Bambi B. Schieffelin. “Language Ideology”. *Annual Review of Anthropology*, 23, 55–82. <<https://www.jstor.org/stable/2156006>>. [25. 12. 2025].
- Вуловић 1928: Зора В. Вуловић. *Четири разред средњих школа* (254 стр.). Београд: Књижарнице Рајковића и Ђуковића. <<https://plus-legacy.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/16232455>>. [25. 12. 2025].
- Гавриловић 1922: Андра Гавриловић. „О народним дејим песмама”. *Училић*, год. II, 9, 607–615.

- De Mauro 1991: Tullio De Mauro. *Storia linguistica dell' Italia unita*. Bari: Laterza.
- Димић 1997: Љубодраг Димић. Културна историја у Краљевини Југославији: 1918–1941. Део 2, Школа и црква. Београд: Стубови културе.
- Добривојевић 2008: Ивана Добривојевић. „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра”. *Историја 20. века*, том 26, изд. 2, 109–130.
- Ђорђевић 1958: Живојин Ђорђевић. *Васпитање у Срба: уџбеник националне историје и географије*. Београд: Научна књига.
- Ђорђевић 2021: Мирослав Ђорђевић. „Легитимитет Видовданског устава – идеализам без реалног упоришта”. *100 година од Видовданског устава*, зборник реферата по позиву са Међународног научног скупа одржаног од 17. до 19. септембра 2021. године на Правном факултету у Крагујевцу, 27–43. <<https://doi.org/10.46793/zbVU21.027DJ>>. [29. 1. 2026].
- Исић 2005: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941*. Књ. 1. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Јовановић 1923: Јов. Ђ. Јовановић. „Значај и задатак наставе матерњег језика”. *Училище*, Год. III (XXXVII), 5, 283–294.
- Cavanaugh 2020: Jillian R. Cavanaugh. “Language ideologies revisited”. *International Journal of the Sociology of Language*, 2020 (263), 51–57. <<https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-2082>>. [29. 1. 2026].
- Капетановић 2018: Amir Kapetanović. „Položaj i razvoj hrvatskoga jezika od 1918. do 1945. godine”. *Studi slavistici*, 15(2), 57–73. <https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-22681>. [25. 12. 2025].
- Колаковић 2007: Медиса Колаковић. „Облици усмене књижевности у читанкама Милана Штевића – предлог за размишљање”. *Норма*, 12(2–3), 151–165. <<https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-71290703151K&lang=sr>>. [29. 1. 2026].
- Колаковић 2015: Медиса Колаковић. *Антологије и избори народне књижевности за школску употребу у Србији од 1914. до 1945. године: књижевно-културолошки аспекти*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет. <<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4072>>. [29. 1. 2026].
- Кољанин 2014: Драгица Кољанин. *Изјашњавање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Костић Тмушић, Ђукић 2021: Александра С. Костић Тмушић, Милица С. Ђукић. „Српски језик, друштво, идеологија”. *Социолошки преглед*, 55(3), 806–832. <<https://doi.org/10.5937/socpreg55-32644>> [25.12.2025].
- Максимовић 2021: Ђурђа Максимовић. „Институционални развој школства у Краљевини СХС/Југославији (1918–1941)”. *Без школе шта би ми?!: огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*. Зборник радова. Ур. Александра Илић Рајковић и Сања Петровић Тодосијевић. Београд: Институт за новију историју Србије: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 193–215.
- Milroy 2006: James Milroy. “The ideology of the standard language”. Llamas, Carmen; Mullany, Louise; Stockwell, Peter (eds.). *The routledge companion to Sociolinguistics*, 133–139.
- Мирковић 1980: Милан Мирковић. „Просветни савет у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)”. *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*. Зборник радова. Редактор Владета Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 85–110.
- Михајловић 2013: Јелена Д. Михајловић. *Наставни планови и програми за мајинерни језик на некадашњем српскохрватском говорном подручју: контраситивна анализа*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет. <<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4071?show=full>>. [29. 1. 2026].
- Мушкић Поповић 2024: Иљинка Б. Мушкић Поповић. „Допринос српских педагога афирмацији васпитања и образовања, заснованих на националним вредностима”. *Бастина*, вол. 34, св. 62, 459–469. <<https://doi.org/10.5937/bastina34-46912>>. [29. 1. 2026].

- Петровић и др. 2019: Јелена. С. Петровић, Даница М. Добросављевић, Мирјана М. Симић. „Развој школства и педагогије у Србији у првој половини XX века – најзначајнији научни и друштвени утицаји”. *Зборник радова Филозофског факултета*, 49(2), 263–281. <<https://doi.org/10.5937/zrffp49-21393>>. [25. 12. 2025].
- Popović 1918: Pavle Popović. *Jugoslovenska književnost*. Cambridge: University Press.
- Поповић, Рашковић 2023: Далиборка Р. Поповић, Божана М. Рашковић. „Национално васпитање у функцији развијања националног идентитета: допринос музичке педагогије”. *Башићина*, вол. 33, св. 61, 451–464. <<https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2023/0353-90082361452P.pdf>>. [29. 1. 2026].
- Радаковић 2016: Страхиња Радаковић. *Античка прошлост у Србији у уџбеницима историје између два светска рата*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет. <<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8216>>. [29. 1. 2026].
- Ricento 2000: Thomas Ricento. *Ideology, politics and language policies: Focus on English*. Amsterdam: John Benjamins.
- Rosillo-Rodes et al. 2023: Pablo Rosillo-Rodes, Maxi San Miguel, David Sánchez. “Modeling language ideologies for the dynamics of languages in contact”. *Chaos*, 33(11), 1–16. <<https://doi.org/10.31235/osf.io/j3ft5>>. [25. 12. 2025].
- Скерлић 1914: Јован Скерлић. *Историја нове српске књижевности: (са 109 слика у тексту)*. Београд: Издавачка књижара С. Б. Цвијановића.
- Станковић Шошо 2016: Наташа Станковић Шошо. „Дело Бранислава Нушића у наставним програмима за основну и средњу школу”. *Књижевност и језик*, том 63, изд. 3/4, 351–362. <https://doi.org/10.18485/kij.2016.63.3_4.10>. [25. 12. 2025].
- Phillipson 1992: Robert Phillipson. *Linguistic imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Ћајковач и др. 1938: Sigismund Čajkovac, Vladimir Nator, Stjepan Bosanac, Stjepan Ratković. *Čitanka: za I razred osnovnih škola u Kraljevini Jugoslaviji: sa 18 slika i umjetničkim prilogom*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Човић 2023: Паулина Човић. *Настава историје у Србији од 1919. до 1990. године*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет. <<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/22113>>. [29. 1. 2026].
- Шевић 1911: Милан Шевић. *Српска читанка: за средње школе. 2, За II разред* (5. [6.] прерађено изд., 217 стр.). Државна Штампарија Краљевине Србије.
- Šurmin, Bosanac 1923: Đuro Šurmin, Stjepan Bosanac. *Čitanka iz književnih starina staroslovenskih, hrvatskih i srpskih za VII. i VIII. razred srednjih škola* (5. izd.). Zagreb: Bibliografski zavod D. D.

Aleksandra S. KOSTIĆ TMUŠIĆ

Mitar S. GALJAK

INTEGRAL YUGOSLAVISM AND THE POLITICS OF SERBIAN LANGUAGE TEACHING IN INTERWAR YUGOSLAVIA (1918–1941)

SUMMARY

This paper examines the influence of the ideology of integral Yugoslavism on the teaching of Serbian, or the so-called “national language”, in the schools of interwar Yugoslavia (1918–1941). The study is based on an analysis of curricula, syllabi, and textbooks. Its aim is to demonstrate that language instruction served as a tool of cultural unification, political socialization, and the cultivation of loyalty to the state. The analysis of normative documents, readers, and teaching manuals shows that schooling in the interwar period fulfilled both educational and ideological functions. This is particularly evident in the promotion of the idea of a “single national language”, a shared literary tradition, and models of desirable national identity. Through content analysis, the paper connects the historical

reconstruction of school policy with sociolinguistic and pedagogical insights and shows how language teaching contributed to the construction of national unity. Situated within the broader context of European language policy and state-building pedagogy, the paper portrays education as a sphere in which the cultural, ideological, and political strategies of modern states intersect.

Keywords: Serbian language teaching, language ideology, integral Yugoslavism, educational policy, textbook analysis, interwar Yugoslavia.